

К. Ч. Тоюнун 70 харлаанынга

УТТУНДУРБААН

Шоодуг

Серенмаа биле Минчиаа кады өзүп, кады өөренип чоран эжишкелер. Бирөөзү — башкы, өскөзү — алади эртемниг эмчи. Кайыма-лаа хоорайга чурттап, ажылдап турганар.

Өлгөнүшкө шайлаалгала-рынга удуур-дедир чаалам, барык чатыс чыдам ажык-телдуг-лаа болганар. Эжишкелер ол-ла көвөр ас-сеткилдиг чурттап чорбастар бе. Хайлыг бо рынок деп чүвенин чегинге иелөөн кагыткан соонда, олар-нын аразында кара динсей маннап эртен чүве-биле домей, бо-ла «пюк» чүвеге таваргы бээр болу бергенер.

Серенмаа башкы ажыдын окташ, Саян артында э-сеп, иди-хеп өккөн садып, сайгарып эгелөөн. Эжинын саярлык турарын көргөш, Минчиаа база коммерция-желе холун «былап» кириш-күй. Эмчи ажыдын каап, «чик» эртертик аш-чөм аймаа тып алгаш, хоорай баазарына хостуг өтөк-биле шуудуг эгелөөн. Шаандагы деп чүве кайлап, кыстарын да-ла сарыкы — ажык-чо-чаа, артык сеткил хайып, чүдөн каш, акина артыкча алтары, чурттап-лаанын кол согулга ол болу берген.

Эжишкелерин аразына баштайгы «өкүлөжиникин». Серенмаанын өзөөш эртер-тик, шынары ылыг-ла эни өвөс идики эжине вартыдоп «саарыканы», а Минчиаа-нын «тускай хоолдуг эст» сөгөтөөн коммерсант эжи-ге таарыштыр кулуканы-биле эгелөөн чүве-дир.

Удуур-дедир хыйыр-кылчан чоруп турда, өршөөл бооп бир таварылга оларын бот-боттарыне эй көрүрүнче мыгап келген. Согуз дүш бооп, хари утга, Серенмаа-нын олтунга урут өйткөн, а Минчиаанын «чүдүн чүс» Шынап-ла, эжишкелерини күд-хэт шийттирген, «чөп» ила кайгамчык чыгөс хөтөп алган. Ини эжишкелер ол бир талында эпок болу берген, эки-бактыг-лаа чорда, кула-лоочке тал-жыч чоран эжишкелер чур-ларын келер үезин бооп чоран болбайнаан, олар кады чатыс чеге орбаан-нар. Бир чартында, ол хари эки-лаа шыкаш сагы-дырган. Сөөлгү үеде аразы-нда арай «шелчин» каап ту-раар апарган улус.

Иелээ кудумчуга тавар-гы береш, аар-саарлап тур-да, бирээзини ылы чешти-нип, бир айтырып тыгы бер-генин тө каапкан. Өскөзү ону улам көрөлөдөп, бо-дунга баа ыдыг үлө тавар-ышканын дынаамы: «Чүгү кылга, ханчаса эки!» — деп каапкан.

Рынок үезинде кой чуга-нын хөтө чү. Коммерсант ийи эжишкелер ажык-хөкөп чогудураа «дегөт» октажык «чөгаш» холдөдөр, дорту-биле чугаалаарга, коммерсант дү-к «колхозташкыр» деп ду-рушканга, кула хөкөчөне шимчи кирипкелер.

Серенмаа, чүү-даа болза, Саян ажык харылаалыг ки-жи, чик эртертик арава-дарыны, кофе-чигирни, ою уламман харын мыр-най кула-лар-биле солуур сүй-белектен бээр таарыш-тырар болган. Келген бааан Саян артында болгай, «хе-көй» кула-лыны ою өртөс-чөвөни биле өвөс, «комме-рсия» кула-лынын көжини «мөй-лө» четтирер алаан, Бичиангап чарыгалаан ий кудуку хөмчөлөө экип

Хундугу редакция, авамның кады төрөн дугмазы, мээң дайым боор Константин Чанзанович Тоюну «Ты-ваның чогаалчылары» деп номда кыска намдарында болгаш 10-гу классчыларга тыва литератураның өөредилге номуна бижиттинген-биле 1927 чылда төртүтүнген деп билди чоран мей. Келир 1991 чылда 70 харлаар кижидир дээш, төртүтүнгөн ай, хуну ылавайды бээримге орта билдирмес боорга, ХБАБ-тың республика архивинге баарымга, төртүтүнгөн хөкөчөлдөниң хоолгааны ушта бижип бердилер. Номчункаш, кайга бердим. Ол бо чы-дым апрель 10-нук хуну чүве. Суралган чоран дайым К. Ч. Тоюн 1927 чылда эвөс, а 1926 чылдың апрель 22-де төртүтүнгөн болду. Бичиангаш архив документини суугаар дайымның чедер харлаанынга чедир он ийи хонук арткай болду. Мээң К. Ч. Тоюнун дугайында сактып бижир чүүдөдөр бар, ыччала-лаа бо таварылгада үе чогулан 1995 чылдың октябрь айда «Башкы» сеткүүдүн бешки дугайында С. Х. Натпиг-оол биле М. Б. Ховалтыгы бижээни «К. Ч. Тоюнун дугайында сактышкынын» деп материалын Константин Чанзанович Тоюнуң 70 харлаан хунуң туткустур парламенттары улуу-биле билдирдим.

Бо чүүдүдү эгезинде К. Ч. Тоюнун төртүтүнгөн чылым авторлар база 1927 деп айткан. Ону 1926 чыл деп эле номчуурун бүгүдөдөн дилеп каайп.

Республиканың школларының, өөредилге черлериниң тыва дыл база чогаал башкылары бо эдилген кичээлге-ге алып боор деп идегедим.

«Шың» солунун редакцияны бижигиничи дилөөн дөткөн, К. Ч. Тоюнун 70 харлаанынга үстүнде авторларын чүүдүн болгаш чогаалчынын бижээни ийи шүүдүн пардады.

Константин Чанзанович Тоюн 1927 чылда Бай-Тай-ганың Чинге-Дег деп чөрге арап Салжак Чанзанович өг-бүдөзүнө төртүтүнгөн. 1940 — 1942 өөредилге чылдарында Барымы-Хемчик кожунун Кызыл-Мажалык шко-лааның 3—4 класстарын өөренип эрген.

1943 чылдың күзүндөн эгелеп, 15 харлыг Саян оол-дун уран чүүдө хандышкы-дын барымдалаан. Кызыл-дык театр студиязына өө-рөдүрүлгө экиелген. Ону 1943—1950 чылдары театр-га өөренип баа арылаан чө-раан. 1950—1956 чылдары улус өөредилгезиниң шүү-мү-биле Эрип кожунун Сагаан-Талаай, Бай-Тай-ганың Бай-Гал, Кызыл-Дег, Өвүрүнүң Халыгайты шко-лаларына башкылан, ол-ла үеде уран чүүдө, чогаал ажылында хандыктып, чо-гаа бараан боор чоран. 1956 чылдың декабрь 29-та ола-овданка таварышкан, амь-зындап чарылган.

К. Ч. Тоюн бичи турда, ою аазы Салжак Чанзан-ович кой тоодлары ыдып берип, ою келер үеде салы-чалыны улап-шөгөл, чо-гаалы, артист болурунга идиги берип, уузур ролду ийибаан. Төрөлөрүнүн чу-гаазы-биле алдырга, «Бонту-кү» чыгарган кара баштыг, Дынап ханмас хөүг үнүг, Чалы-назын салым-чолун Часмыдып кээр чараш уруг. Чымаарыны чоруп алган, Чылар-сөжбөс кынын берген Сөвө-не оюмун бүдүжүңе Сеткилдик ынак-тыр мен. Алдын хун дег чараш арнып Кайгал көрүп туруксаар мен. Аяк дээр дег хөүг үнүг Катан-катап дынаксаар мен. Кузелимин ханызындаан Күштүг-биле дилеп тур мен: Билдиги үнү-биле Брлап берем, чараш уруг.

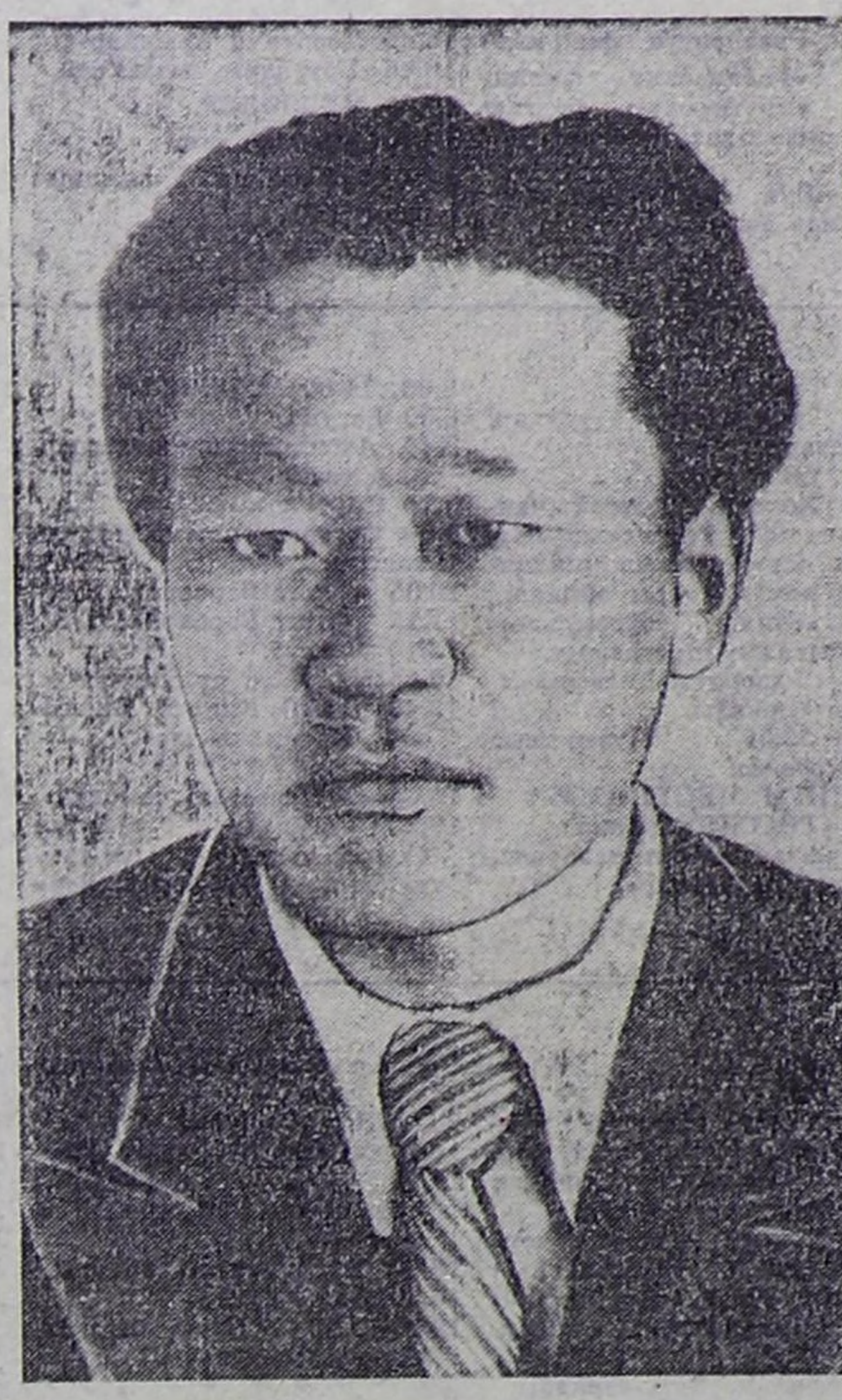
Өлөртий кыры берген буурул баштыг бөйрөгү доруктуруп өстүрүп каан Фидур хунуу—авам, ачам силеримге Фөрүшкүчү өргүтү туудай, чөпшээрер. Калды дөңү, ханыг дарлап аразына, Караа мунаш дүмбей дун дег чуртталгага, Ханаар, беглер, ноиярнык аалыга Каларчылап, чыгычылган чоран силер. Арга, дашка, кызын, чайын, иниг соокта Ачан чораш хонук үезин чорудан, ачай. Ойнар дээштин кайга мууш, үсперлеп каан Ойнар хөвм самараттайн чорудан, авай. Шап ол дунук соок дөш дег чурттагыш Чалар от дег кызыл чынык сойган соонда, Ажы-толду эртем-билди, ажыл-иштиң

рөөзи харылаан. — Урулар сонуугаар-дыр сен бе? — Чок, — Бидыг болза, дөрт хар-лыг-дыр сен — деп, өскөзи дүш чок тайыларбын. * * * Ашаа ажылдап чедип кел-дирге, кадай ону өөрүшкү-биле утуп ай, мыча диген: — Дык-ла өөрүрү боор сен, огулуус «ачай» деп сөстү бегин бир дугаар ала-дым. — Солунун ав. Каян, кава ычпа дини? — деп, ача улаур сонуугаан. — Зоопакка горилла ту-дун турар клетка чанынга — деп, ача тайыларбын. * * * — Ачанымн бажынын ду-гү чүге ыдыг эвезжил, авай

— деп, огду айтырган. — Боданыры хөй-дүр. — Бичиаара сөз бажында дүк чүге хөйдү — деп, оол салдыкпаан. — Чечин дүрген төндүр ч — деп, ача даштырган. * * * — Ачай, чүге авам-биле өлгөнч алган сен — деп, бичин оол айтырган. — Көрдүң бе, бичин уруг безин оу элдескинни айты-рып тур — деп ашаа када-йынга тайыларбын. * * * Ийи улаа ө-бүдө туткан ача бичин огуланды: — Чаа авам сөзү тааржыр-дыр бе, огулуу—деп айтырган. — Ачай, мен боданырма, сен мегелеткен хирелги-дир сен. Өскөриң көр даң, чаа-даа өвөс кижи-дир — деп, оол харылаан. * * * «...ол дурауер болза, элек-три имуулетарынын түнел-дир, олар амьдыралдык чигине ужурууда болуу-ол өгө-лаа, төнү-даа чок. Кижилер өлү каарга, мага-боттун электрини Космосче үнөш, ашаа демиг мага-бот-тун хевирин өтүтүп артар». Чеден агым амьдырал дугайында 11 номуну автору доктор Алан де Вольер болза, ол дурауер дээрге Чеден агым амьдыралдык төлө-дөкчилери дээрин чигизин чок деп санап турар. Бодалар мынагы хөй яны-сы болуп турар-дыр, моон чатыс түнелди ылап үнү-дүр болуу: кижи төрөлгөн-ге билдирмес тывызыктарга база бирээ немешкен. — Ою бажынын тывар дээш, келерги улуз чарыг-далдар үнүр тула-лаа, күжө-лишининг ажык корутту-луп турар — деп, НАСА-нын төлөлекчиң чугаалаан. * * * — Билди «Од Нюс», «Очень страшная газета» солунда». * * * Ажык чырык өргөзүңге киярген силер. Ээр Хемчик тайгазындаан Хараал чедир, Экти харыг Каргы сыядан Тожу чедир, Бинак Тывам булунканын көрүп алдым. Бидыг кылдыр силер чапал төрөн силер. Бажы барып туман-биле богаалаган, Манган баштыг Саян тандым бажын ажып, Омнас херел Москвага база четтим. Ону база авам, ачам шагнаан силер. Авай, ачай, амьранчыны, магааланы! Аас-кежин денээр сөстү тыппас-тыр мен, Улаа-мехел, өөрүшкү улам денеп, Улуг ишке хөй-аат кирип хандып чор мен.

— деп, огду айтырган. — Боданыры хөй-дүр. — Бичиаара сөз бажында дүк чүге хөйдү — деп, оол салдыкпаан. — Чечин дүрген төндүр ч — деп, ача даштырган. * * * — Ачай, чүге авам-биле өлгөнч алган сен — деп, бичин оол айтырган. — Көрдүң бе, бичин уруг безин оу элдескинни айты-рып тур — деп ашаа када-йынга тайыларбын. * * * Ийи улаа ө-бүдө туткан ача бичин огуланды: — Чаа авам сөзү тааржыр-дыр бе, огулуу—деп айтырган. — Ачай, мен боданырма, сен мегелеткен хирелги-дир сен. Өскөриң көр даң, чаа-даа өвөс кижи-дир — деп, оол харылаан. * * * «...ол дурауер болза, элек-три имуулетарынын түнел-дир, олар амьдыралдык чигине ужурууда болуу-ол өгө-лаа, төнү-даа чок. Кижилер өлү каарга, мага-боттун электрини Космосче үнөш, ашаа демиг мага-бот-тун хевирин өтүтүп артар». Чеден агым амьдырал дугайында 11 номуну автору доктор Алан де Вольер болза, ол дурауер дээрге Чеден агым амьдыралдык төлө-дөкчилери дээрин чигизин чок деп санап турар. Бодалар мынагы хөй яны-сы болуп турар-дыр, моон чатыс түнелди ылап үнү-дүр болуу: кижи төрөлгөн-ге билдирмес тывызыктарга база бирээ немешкен. — Ою бажынын тывар дээш, келерги улуз чарыг-далдар үнүр тула-лаа, күжө-лишининг ажык корутту-луп турар — деп, НАСА-нын төлөлекчиң чугаалаан. * * * — Билди «Од Нюс», «Очень страшная газета» солунда». * * * Ажык чырык өргөзүңге киярген силер. Ээр Хемчик тайгазындаан Хараал чедир, Экти харыг Каргы сыядан Тожу чедир, Бинак Тывам булунканын көрүп алдым. Бидыг кылдыр силер чапал төрөн силер. Бажы барып туман-биле богаалаган, Манган баштыг Саян тандым бажын ажып, Омнас херел Москвага база четтим. Ону база авам, ачам шагнаан силер. Авай, ачай, амьранчыны, магааланы! Аас-кежин денээр сөстү тыппас-тыр мен, Улаа-мехел, өөрүшкү улам денеп, Улуг ишке хөй-аат кирип хандып чор мен.

Хаблдың телескопу-биле көргөн бис. Бичиалажок НАСА-нын удуруткучулары болгаш Чавак кижи шыкаш дурауер ол чырып турар чүвөзүни улуска орта та-йылырлар бээр арга тымыл-гы чедир чажыг турган дээш чүве. Чөгүм хамык чу-дун Хунци Плуто планетага салдары шийчелен турар, эртемденер чырып турар, хөй-лө дурауерларн фото-чураттар тырттырып алга-нелдир эгелөөн. Эртемден-нерин ол талазы-биле болла-дыр мырнай каш яны туруду. Сурагылг испан теолог Педро Гарсианың чугаала-ны бо: — Эртемчийн чурукта коркутувчун кезээ дээрге, Аргылашкын чери-дир — Дылаажан биле Эрлик ора-нынын араам чөр. Манаа олген кижилер боттарында Чөге кылган хөкөрдөр дээш шийчелдиз манлар. Адян адаарын күзөзүн билдинер америк физикин санап турары-биле алдырга,

Кирпип, Бора-Шалейинг идиң чоран Салжак Чанзан чечен сөскө ынак кижи бооп турар. Кызылга 1943—50 чыл-дарда К. Ч. Тоюн театр сту-диязына өөсенип, ажылдап чораш, В. Ш. Кок-оолдун «Хайраан бот» деп шаязын-де Селиштиң өвүр-хөвирин көрүкчүдөргө конууг солук кылдыр дамчыткан. Ол шик-көп национал хөжүм хөкөчө-селинге ойноп, ырлазгына сулуулуг чоран, элөөн каш ырларыны чогааткан. Чыкек кылдыр «Өнөй ырыны» алдап болур.

Шымыл хоорайга өөренип келген чылдарында эгелөөн чөгаал ажылынга бо-дунуң күжүң шөшөн эгелөөн. Ою баштайгы шүүдөртө-риниң дыначачыны болган чедер-четестерин кады элиң чоран эжи О. С. Сувакин Тывааны сурагылг чогаал-чызы аларган. Чогаалчының чугаазы-биле, К. Ч. Тоюн биче сеткилдиг, эш-өөрү-рек, авалтыр, кашпайгы кижи чоран.

К. Ч. Тоюнун бижээң чо-гаалдары-биле бистид үезиң номчулуктары чок таны-чалың алар аас-кежикти бол-ганын О. С. Сувакин бол-роль ойлаан. Оң ачазы-нда 1976 чылда К. Ч. Тоюн-нун «Шүүдүтөр болгаш шү-дүлгөдөр» деп аттыг чыгы-дым парлаттыган. Бо но-ну Белекээрине К. Ч. Тоюнун дөргүл-төрөдери, авазы, эш-өөрү удуз дүзаны чедиргенер. Элөөн каш чо-гаалдары, ылангыш шийле-риниң бижимелдери, чо-гаалчының чок болганын соонда багай кадагаалты-нын чорамында чыгылай берген.

1950 чылдарың эгезинде Тоюн В. И. Ленинни ачы-ханызын алдаржыткан шүүдүктөрүн бижээң. «Ленин дугайында ыры деп шүүдү-дү Владимир Шляпиниң өвүр-хөвирин озагай кыл-дыр көрүскөн. Тываандык өскө чогаалчылары шыкаш, К. Ч. Тоюн сарым-сеткили төрөн чөринге, ача чүгө-гаа ымакылыны чечен сөс илереткен. Бодунуң ак-

К. Ч. Тоюнун ынакшыл темазына уранчыг шүүдү-ктерин бижип, утугандурбас

олурутларың чоңга хайыр-лаан дие, хөөрөм эвөс. Оюң «Ынакшыл болгаш өлүм» деп шүүдүгелинде чоң ымак-шылды мажарак үнөп «о-рааны» тодограй көргүзүп шыдаан. Чогаалчынын аякык назыны электер үстү бер-ги биле шүүдүлгө төнчүзүңге чедир бижиттинмөз.

К. Ч. Тоюн анык-өскө-ниң кижизилдигеинге бүгү күжүң үндүрүп, ыры, хө-жүм башкылап чоранын төрөдери, эш-өөрү сактып чугаалап чоруурлар. Уруг-ларга ынак, оларнын со-нуургалдарын, психология-нын эки билер кижи деп чүвени «Пионер Аяс», «Оля биле эник», «Очур биле Чигжит» деп шүүдүктери, «Күске» деп басмазы, «Сам-дар-оол биле бөрү» деп то-лоу хөкөчөлдү турар. Бичин дөргө тоолдап шүүдүктөр бижиринген ангыда, бот-тамыгыр уран чүүдү бол-гумериниң организастарыга өвөш эвөс күшү үндүрүп чоран. Чогаалчынын ыры дугайында бодалдары өө-редилге бооп турар: калды-да ырыны өөредип эгелөө-де баштай оон сөзү-биле таныжар. Ында амьдырал-дын калдыг таланын чуруп турарын билди алар хөкөч. Эң ылангыча эге школаларга ырыны өөредип, оон сөзүн шөжилдеп эгелөөринин мурунда, ту-стус кулпел-тер аайы-биле утказын тай-ылдырып береш, белгү-нүн киржизилдигеине бир-дугаа ийни эсептир кыл-дыр номчулар. Ырынын сө-зүн өөреникчилер доктамып билип алгана, ам аялга-зын өөредип. Сөзүлгө кан-дыг болуур, аялгазын баа-ында болуур. Сөзүн тоду ырлап турар кижи болуун бүгү-лө сагыш-сеткили, кичээлгеин күзөдүп ту-рар ырыче салган тудум, улам шынарыг болуур.

К. Ч. Тоюн А. П. Чеховтуң «Уран чогаалда, шериг ка-рабинге шыкаш, бир-даа артык чүве турбас» — деп чугаазына дайып, болуун ажыдарын бижип чоран. Ол О. К. Саган-оолдун «Су-мудан келген оол», «Най-рал» деп чөпчө чогаалырына, «Тывааны бот чоңунун мурунда» деп өөренигине, С. К. Токанын «Аратын» сөзүңге (1-ги номуңда эге-лерге хамаарыштыр) сайга-рылгаларын кылып, бижимелдеринде үнел болалдыр билер илереткен.

Амьдыралга ынак, эш-өөрүрек, чогаалчы, башкы, композитор, артист, спортч Константин Чанзанович Тоюн Тываандык культуруг хөжүдөзүниң төөгүзүнде бөлөкчө исти арттырып каан.

Кытай-Хемле, Куйлуг-Хемле, Эрес-кежэе каларчы хөй. Эртен эрте хөелештиң. Ээр шыкаш чакыргылаар.

Кокай-бөрү көвүдөөнө, Конгурамын орбанар даан, Хонду-дундур пактал турар, Кокай чиптей калчар чүвөл.

Оору-суг көвүдөөнө, Оузунапкан орбанар даан. Оору волка яжип алгаш, Ойнайып орбанар даан.

Калдыр Йиме, Хам-Буура, Халган, чачаста алаңгар! Каш-лаа кожуу арат чөмү Кайгал-мактап эртип туруу!

(Улустун аялгазы-биле ыр-лаар.)

Борис ДАДАР-ООЛ. Песендер, агым.

Амьдырал БУЗУК ШИЛ ДЕГ

Соңгам бузуун шилдеп чалап турумда-ла, Соогуңга кижилер арга чок-тур. Өттүр шаваар, ажылчалыр үре берди. Амьдырал база ынагы, бузук шил дег, Артын чамап, мурун дуглап орунда-ла, Аялдамас, эштетинмес чүве-ле хөй. Ат-ла болган оббак-дыдык чуртталга-дыр. Мадон МОНГУШ.

ЭРЕС ЭРЛЕР ХӨӨРЕШКЕНДЕ

Экер эрлер хөөрөшкенге Эге бажы ымакылың, Эртен-барган чуртталгазын Эртен чок чугаалаар.

Чалкы шаанда калы өскөш, Чалкы назын үезинде Чуртталгадан чоран өөрү Чугаа чокка ынап сактыр.

Уругдарынын авалары, Уругдарың келди өйтү. Ажыл-иштиң түнелдерин Айтыржы-лаа одурулаар.

Чыткан ытта чүве-ле бар. Чыгып шыкаш, сөөк ымакш. Оу бержин, хөелештер. Оокум, таптыг оюп чогтар.

Чыткан ытта аажы-ла бар, Чылынып кээр, сонстап кээр. Хөңү бөтэй кижилерин, Көрүп чаалаш, ээр бээр.

Чыткан ытта сеткил-ле бар. Чылыг муңуң, сөөк манлар. Шүлүк бижээш тударыңга, Шүгүмчүлөөш ора соп каар.

Чыткан ытта бодал-ла бар, Эзи биле кыс ыт сактыр. Эжик чеге эрер бодал, Шыңчызыңа өөгүр хонар.

Владимир КАРА-САЛ.

КИНА ТАНФОНУЧ ЧАЖЫДЫ

1862 чылда Индонезияда Карбат дугаалап тымылган «Уенин Чадларынның Ак Ному» деп бурунуң номда янаы-буру планеталарын чажыктарының дугайын бижээң. Чижээ, Ай дээрге чөрин төлү-дүр, мынчанга олар чоорту каттыга бээр-лүшкүн болуу, чүге дээрге ол ийи үкүлөжир болза, чүү артар боор. Бичиангаш чөргөдөгүниң төнчүзү ол болуу деп санап турган. Документалар болгаш, ка-ран көрүр кижилер ынагы

дежинишкин болуу чер Индо-китай нартык ортудукта Ки-на Танао деп айтып турар. 1916 чылдан эгелөөн, ашаа шийчелдиз ажылдары чоруп киялен.

Танао кратер оң ошагай болуу турар, эң чаа прибор-лар-биле бөзүн оон хамазын тодаралды чадашкан. Ол калыгу магниттиг шөлдүг, радиоактивнөө улуг. Чер биле ою эдеринчэн Айның каттыжар чөри чогуна-ла ол дөң эртемденер санап турар.

Кол айттыр: оон уржук-тары кандаг болуур? Баш-тайгы Айның хөвирин, байда-лы амьдызында билдинмес

СОҢУУРГАКТАРГА

Телевидение

«Шын» солун неделя дургузунда телекөрүкчүлөргө (Апрель 22-ден 28-ке чедир)

Айдың Чылбак-оолович МОРТАЙ-ООЛ

Митянин, К. Гольдонини «Ийн койбайн чачканын» Третьяков, В. Сереев оолдун «Ачың Күдөргө» Дилгенин, О. Фельдмандин «Донне Любянанын» азы «Ужурдуу-ла утбанын» Чарлей Вайхемин, Э. Лабишин «Мизантропунда» Машауанын, М. Кожелдин «Уш өтөмгн олдунда» Оолдун, Н. Гогольдун «Ойакчылар» деп шизинде Ихаретин — мындагы кол рольдарын кайгамчык урай таланттылыгы-биле ол унай куусеткен.

Тываның театр болгаш хөгжүм уран чүүлү аар кайжымал-чидиритте таварышкан. Тываның Күрүнэ шаңналынын лауреады, таланттылгы артист, композитор болгаш ыраажы Айдың Чылбак-оолович Мортай-оол 30 харлыгына чедир чүтпө бир ай чөтпөзү урда, чалым назыныдан чарыткан.

Айдың Чылбак-оолович 1966 чылдын май 24-те Тывага сураглы артистер Чылбак-оол Салчакочив, Валентина Оюновна Мортай-оолдарның өг-бүдизинге төртүнгөн. Өг-бүдизе чогаадыкчы байдал, артистер-биле кады уругу чөр-чөргө бадыр чоранын, шилерге бичинизде-ле кирип өгөлзөни Айдыңнын артисти салым-чолун тодаргайлаан.

1986 чылда Айдың Мортай-оол Москваның Гнесинер аттыг куруениң хөгжүм училищезине дооскаш, бодунун артист ажил-чорудугазын чалып өгөлзө. Кайгамчык артист, салым-чолун, таланттылгы, озагай уран бүүштүг, катжымчу, эвилде-шимченгир Айдың сценаны харыны-биле калды көрүп, кады ойнаан артистерни чиге билип, шиң бүүштүгүн алыс утказын ылаптыг шиңгөзүп ап чораян. Бүгү рольдарын, оон иштинде: К. Сапык-оолдун «Ылаар-Дуруунда» Идегелин, Ч. Айтматовтун «Чингиз хаанын ак булду» деп шизинде Абуталиттин, Н. Островскийнин «Илдамкы» деп оон аттыртып каан ишти кем чок» деп шизинде

С. Пюрбюнун сөзүнге «Белек», О. Дамба-Хуурактын сөзүнге «Кара-кара карактар», «Кышкы кезе», «Кылааншакан харжыгаштар» деп оон ырлары көрүкчүлөрин, дынакчыларнын улуг сонуураалын чаалап алган.

Айдың кончуг аныяанла мөчөн, ам-даа хой чүүлдөрүн кылп четтикпез, оон төрүмелинде кайгамчык таланттылыгы хой чүүлдөр чедир ажиттырмай барган. Оон ийи огу, авазы артып калган. Бо улуг кайжымалды оларын-биле леңге үлө-жил тур бис. Ону дедир хаанын ак булду» деп шизинде Абуталиттин, Н. Островскийнин «Илдамкы» деп оон аттыртып каан ишти кем чок» деп шизинде

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы Республиканың В. Кок-оол аттыг куруениң хөгжүм-шиң театры Аныяктарың «Күзөл» театры Тыва Республиканың Театр ажилдакчыларынын эвилели Тыва Республиканың Композиторлар эвилели.

ЧАРЛАЛДАР ДЫННАДЫГ

В. И. Лениннин Кызылда тураскаалынга чектер салышкынын 1996 чылдын апрель 21-де эргенин 10 шакта болурун РФКП-нин Тыва рескому дыннадып тур.

РФКП-нин Тыва рескому. Чырыкылыг адынга Мөңгүн-Тайганын шыпшык бажанче үнгенинде бээр 50 чыл болган оюнга уткуштур ую кожуунун үндизлектеринин бирезин, күш-ажылдыг хоочуну, шидыраачын, баштайгы тыва альпинист Кыргыз Суңдуевич Шөмбүлдүн чырыкылыг адынга тураскааткан шидыраага болгаш хол бөмбүңгө маргыладалар 1996 чылдын май 1-2 хүнеринде Мугур-Аксы суурунуң Култура бажынынга, спорт залынга болуп эртер. Хоочун спортчунун эш-өөрүн, төрелдерин база аалчыларын чалап тур.

Уруглары болгаш төрелдери.

ПОНЕДЕЛЬНИК

АПРЕЛЬ 22
РНТ, БИРГИ канал
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 Хуулгазынын төөгүлөр.
15.40 Марафон-15.

20.05 «Бир өвес...»
20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар.
21.00 УЕ.
21.40 Музыка коллекциязы.
РНТ.
21.55 Рязановтун фильминде «Робинзонну фильмге тырттырганы болгаш «Кайкын-даа келбээн кижы».
23.45 Бут бөмбүүнүң дугайында допчулал.

00.15—01.20 А. Хванның «Доминус» деп фильминер.
НИНГИ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал
15.45 Төгүңүң арыннары.
16.45 Уругларга медээлер.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.20 Мультифильм.
17.40 Камгалап алышкың чери 911.

Канал «ТЫВА»
18.40 Хөгжүмбей.
19.50 Тыва телевидениениң 30 чыл оюнга. «Олар баштайгылары».
19.15 МЕДЭЭЛЕР.
19.25 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.50 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.20 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.

ВТОРНИК

АПРЕЛЬ 23
РНТ, БИРГИ канал
6.00 ТЕЛЕЭРТЕН
9.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
11.00 Каткы-хөг панорамазы.
11.30 Аялганы тып.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ». «Бис болгаш рынок».
12.50 «Омега» вариант. 2-ги сериязы.
14.05 «Анна Павлова». 1-ги

сериязы.
15.15 Парлалганын үнү.
15.20 «Хуулгазын төөгүлөр».
15.40 «Хөгжүм КВАМания» кватерте.
15.50 Мультироллая.
16.10 Хуулгазын делегей, азы Сиенга.
16.35 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 «16 хар чедир болгаш оон өрү назылыгылар».
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Бачым үе.
19.35 Аялганы тып.

8.00, 11.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.30 Бөгүн...
8.40 Ажил-ишти кижилерин үези.
9.10 Орус лото.
9.50 Эртеги чем үезинде хөгжүм.
10.05 «Санта-Барбара». Т/с.
11.15 «Санта-Барбара». Т/с.
12.10 Ж-клуб.
12.55 Мен база хүлүмүрдүм.
13.40—14.10 Кипрас Мажейка. «Параллельдер».
16.05 «Хуулгазын чөмөдөн».
16.20 «Самолет чавызап бадып орда...».
«Амыдыралында өскерилгелер»

21.55 «Томуйлашкын».
Уран-чечен фильм.
23.25 «Бир доскаар ары чигири».
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.20 Хөгжүмүг кокпажыгаш.
01.05 «КДЭ».
01.15—02.15 НБА-ның дээр дээр оюннары.
УШКУ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал
18.15 Бөдүүн хамаатының айтырыгылары.
18.25 Аңгы-аңгы чылдарың музыказы.
18.55 Бөдүүндөн бөдүүн.
19.25—20.00 Оза канал.

СРЕДА

АПРЕЛЬ 24
РНТ, БИРГИ канал
6.00 ТЕЛЕЭРТЕН
9.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 Тема.
10.50 Дириг амытаннар ай-маа.
11.30 Аялганы тып.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.05 «Омега» вариант. 3-кү сериязы.
14.05 «Анна Павлова». 2-ги

15.15 Парлалганын үнү.
15.20 «Хуулгазын төөгүлөр».
15.40 Каткы болгаш К°
15.50 До-ми-сол.
16.10 Джунглиниң кийгызы.
16.35 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 Тет-а-тет.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Бачым үе.
19.35 Аялганы тып.
20.05 «Утпазыннар дээш...»
20.45 Тамчыктыг удунар.

8.40 Ажил-агыжы кижилерин үези.
9.20 Шынын үези.
10.15 «Санта-Барбара». Т/с.
11.15 «Анна Каренина». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.
12.30 Бөдүүндөн бөдүүн.
13.00 Оза канал.
13.30-14.00 Бүгү салгалдарын музыказы.
15.50 «Гладиаторлар».
16.45 Уругларга медээлер.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.20 Бремен хөгжүмчүлөр.
17.50 Россия арын-шырайда «ТЫВА» канал

18.15 «Чонар-Даш», Телефильм.
18.25 Ала-Шокар.
18.40 Чагын иччилери.
19.05 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 Тыва ТВ—30 харлаар.
19.10 Сузүгдө.
19.40 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 Милиция хрониказы.
21.35 «Кайы алыскавас мен». Кинокомедия.
23.00 Хол бөмбүү. Делегей эш хуу ужуражылгазы.

ЧЕТВЕРГ

АПРЕЛЬ 25
РНТ, БИРГИ канал
6.00 ТЕЛЕЭРТЕН
9.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 «Утпазыннар дээш...»
В. Сафонов.
10.45 Ойна, гармонь.
11.15 Мультифильм.
11.25 Дегерези бажында барда.

12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Омега» вариант. 4-кү сериязы.
14.10 «Анна Павлова». 3-кү сериязы.
15.15 Парлалганын үнү.
15.20 «Хуулгазын төөгүлөр».
15.40 Лего-го.
16.05 Тин-тоник.
16.35 «Элен болгаш оон өөрү».
17.00 Рожничээл.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Бачым үе.

18.15 «Чонар-Даш», Телефильм.
18.25 Ала-Шокар.
18.40 Чагын иччилери.
19.05 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 Тыва ТВ—30 харлаар.
19.10 Сузүгдө.
19.40 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 Милиция хрониказы.
21.35 «Кайы алыскавас мен». Кинокомедия.
23.00 Хол бөмбүү. Делегей эш хуу ужуражылгазы.

Россияның болгаш АКШ-тың шилдик командалары ойнаар.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.25 «Хойла суугаар туттурган оорлар». Уран-чечен фильм.
02.00—02.30 Ынакшылдыг астрологиязы. И. Алдогова.
УШКУ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал
18.15 Шяпаанар ужулбанар.
18.45 Бодунуң оюну.
19.15 «Фирма чалап тур».
19.25-20.00 «Лаверьяни до-вурак, доозуну».

ПЯТНИЦА

АПРЕЛЬ 26
РНТ, БИРГИ канал
6.00 ТЕЛЕЭРТЕН
9.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 «Чүгө илээ».
10.45 Черныбылдын конгазы.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Омега» вариант. 5-ки сериязы. Төнчүзү.

12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Омега» вариант. 4-кү сериязы.
14.10 «Анна Павлова». 3-кү сериязы.
15.15 Парлалганын үнү.
15.20 «Хуулгазын төөгүлөр».
15.40 «Уенин тергези». Уругларга телешин.
16.10 «Даш чечек» Фильм-тоол.
16.35 «Элен болгаш оон өөрү».
17.00 Рожничээл.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.15 «Көрүш» программанын тусай үндүрүлгези.
19.55 Хуулгазыннар шөлү.
20.45 Тамчыктыг удунар чаштар.
21.00 УЕ.

16.00 «Хуулгазын чөмөдөн».
16.15 Кенгуру.
16.45 Уругларга медээлер.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
«ТЫВА» канал
17.50 МЕДЭЭЛЕР.
18.00 Болчак шагы.
18.40 Хөгжүмүг байыр.
19.40 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 Маски-шоу.
22.05 Юлиан ырлар.

22.00 МЕДЭЭЛЕР.
22.20 «Кара аист». Уран-чечен фильм.
23.55-00.30 «Москва — С.Петербург биеннаделер».
УШКУ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал
17.20 «Зорро». Уран-чечен фильм.
18.15 Россия арын-шырайда.
18.45 Экспониде.
18.55 «Черныбылдын бөдүүн кижилери». «Алдыгы минниңиң» программасы.
19.25-20.00 «Россияда шүлүкчү — шүлүкчүден-даа артык».

СУББОТА

АПРЕЛЬ 27
РНТ, БИРГИ канал
7.45 «Көдүрүшкүн» теле-кинал.
8.45 Лама сөзү. Митрополит Кирилл.
9.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.10 «Көдүрүшкүн» теле-кинал.
10.00 Сылдыстар шупту.
10.30 Эвесе.

11.00 Эртеги почта.
11.35 Смак.
11.55 Эрмитан.
12.15 Хоккей. Делегей чемпионназы. Россия биле Канаданың шилдик командалары ойнаар.
14.05 Черныбыл 10 чыл өрткенде. «Оазис» фильм-де.
15.20 «Стинг Кремльде».
16.10 «Кубань-байрам». Уфа-ның дуган хүрээзининде тичилгезиле.
16.15 Аян-чорукчулар клубу мен.
17.15 Автомобиль болгаш мөң.
17.15 Мультифильм: «Эртинелиң отуздуг дугайында тоолуругу чугаалар».

17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.20 «ТЫВА» канал
17.35 Элен-шоу.
17.50 МЕДЭЭЛЕР.
18.05 «Кадар-казыр». Токшоу.
18.50 «Донос-Сугга кезе». Аалчыларыбыс — «Чалгы».
19.30 АЗИАНЫҢ ТӨВҮ.
19.50 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 Подиум.

22.00 МЕДЭЭЛЕР.
22.20 «Кара аист». Уран-чечен фильм.
23.55-00.30 «Москва — С.Петербург биеннаделер».
УШКУ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал
17.20 «Зорро». Уран-чечен фильм.
18.15 Россия арын-шырайда.
18.45 Экспониде.
18.55 «Черныбылдын бөдүүн кижилери». «Алдыгы минниңиң» программасы.
19.25-20.00 «Россияда шүлүкчү — шүлүкчүден-даа артык».

ВОСКРЕСЕНЬЕ

АПРЕЛЬ 28
РНТ, БИРГИ канал
7.50 «Спорту» тиражы.
8.00 «Көдүрүшкүн» теле-кинал.
9.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.10 Ойна демделгелдери аяк чүүлү.
9.30 Шупту бажында барда.
10.05 Вит-де натоп.
10.15 «Россияга бараан Зооп тур мен». Шериг курьер.

10.45 Ойна, гармонь.
11.15 Эртеги сылдыс.
12.10 Кылыг черин төөгүзү.
12.35 Та бүүрөвө, та бүүрөвө.
13.05 Каткы-хөг панорамазы.
13.55 «Хемчег эзеш хемчег».
14.05 «Операла төөгүлери».
15.20 «Кубань-байрам». Уфа-ның дуган хүрээзининде тичилгезиле.
16.15 Аян-чорукчулар клубу мен.
17.15 Мультифильм: «Эртинелиң отуздуг дугайында тоолуругу чугаалар».

02.55-03.45 «Анюта». Фильм-балет.
НИНГИ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал
8.00, 14.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.30 «Бөгүн...»
8.40 Шуптузун хөй эвестеп.
9.30 «Вокзалда, азы Доктор Никодимин тывы-ымы».
9.45 Алдын дүлгүрүжүсү.
10.00 Узаткан шактыг.
10.30 Вертикаль.

11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.15 Эртегиниң мендизи-биле. Европа.
11.45 Чаштарың чугаалары.
12.15 Квадратта чүү-даа чок.
12.45 Мультифильм.
13.00 «Ивайт» аян-чорук.
13.15 «Шаранскийн херээ».
Б/п. фильм.
14.20 Де факто.
14.40 «Бланш». Т/с.
15.30 Шыңгызы оюн.
16.00 Мультифильм.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. индекс 667000.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (коо редакторун орадыкчы), А. В. Мовшун, А. О. Оксун (хаттысалгалы секретары), М. М. Сава (коо редакторун орадыкчы), Н. С. Эртег (РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Коо редактор — 3-43-34; келген еңгилер күдөөр алымы чөр — 3-43-26; коо редакторун орадыкчылары — 3-34-17; 3-33-91; харысалгалы секретарь — 3-34-92; орадыкчылары — 3-45-93.